

Oprawa obchodów
Wielkiego Jubileuszu
Tysiąclecia Chrztu Polski
w katedrze św. Jana Chrzciciela
w Warszawie (23–24 czerwca 1966)¹

Ogólnopolskie uroczystości milenijne w bazylice archikatedralnej pw. św. Jana Chrzciciela w Warszawie zaplanowane zostały na 23–24 czerwca 1966 roku w ramach ogólnopolskich obchodów „Na szlaku Tysiąclecia” przy udziale całego Episkopatu Polski. Uroczystość rozpocząć miało – 22 czerwca o godz. 18.30 – sprowadzenie kopii obrazu jasnogórskiego peregrynującej po Polsce. Obraz przez następne dwa dni miał być wystawiony i adorowany przez wiernych². Obok obrzędów liturgicznych w bazylice w programie obchodów znalazły się też sesja naukowa oraz otwarcie wystawy poświęconej dziejom chrześcijaństwa w archidiecezji³, z uwzględnieniem wkładu Kościoła w życie społeczne⁴.

W celu sprawnej organizacji uroczystości 15 sierpnia 1965 roku prymas Polski i arcybiskup metropolita warszawski kardynał Stefan Wyszyński ogłosił dekret powołujący Komitet Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej, którego zadaniem było opracowanie programu obchodów milenijnych i czuwanie nad jego realizacją⁵. Prace podjęte

¹ Podziękowanie za pomoc w pozyskaniu materiałów i za rozmowy na temat uroczystości obchodów Milenium w roku 1966, zechcą przyjąć: Jerzy Bogusławski, Małgorzata Skrzypczak, Maria Wójcik, ks. prof. dr hab. Dominik Zamiatła i ks. prof. dr hab. Janusz Zbudniewek.

² Archiwum Instytutu Prymasa Wyszyńskiego w Częstochowie (dalej jako: AIPW), inv. 757, *Sacrum Poloniae Millenium w Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1966, t. II, załącznik 6: *Program Wielkiego Jubileuszu Tysiąclecia Chrztu Polski w Archidiecezji Warszawskiej* 1966 r., s. 34.

³ Sesja zaplanowana została na piątek 24 VI 1966. Program obejmował: wykład ks. prał. J. Wieteski *Dzieje Kościoła Chrystusowego w Archidiecezji Warszawskiej*, prelekcję ks. bpa J. Modzelewskiego *Święty Kościół Warszawski w Roku Milenijnym*, słowo pasterskie abpa A. Baraniaka, *Millenijne pozdrowienie Macierzy Poznańskiej*, przemówienie końcowe ks. prymasa kard. S. Wyszyńskiego; za: AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, załącznik 9: *Program Sacrum Poloniae Millenium Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 21–26 czerwca 1966 roku, s. 55–56.

⁴ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, załącznik 6, s. 34.

⁵ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, Dekret 5226/D/65 z 15 VIII 1956, s. 17–19.

The setting of the celebrations
of the Grand Millennium Jubilee
of the Baptism of Poland in the
Cathedral of St John the Baptist
in Warsaw (23–24 June 1966)¹

The National Millennium celebrations in the archcathedral basilica of St John the Baptist in Warsaw were planned for 23–24 June 1966 as part of the national celebrations “Na szlaku Tysiąclecia” [On the Millennium Trail] with the participation of the entire Polish Episcopate. The celebrations were to commence on 22 June at 18.30 with the arrival of the Jasna Góra painting peregrinating through Poland. The painting was to be exhibited and adored by the faithful². Beside liturgical celebrations in the basilica, the programme also included a series of academic lectures and the opening of an exhibition on the history of Christianity in the archcathedral, including the contribution of the Church in the life of the society^{3, 4}.

In order to facilitate the organisation of the event, on 15 August 1965, the primate of Poland and the metropolitan archbishop of Warsaw, Cardinal Stefan Wyszyński, announced a decree establishing the Committee for Commemorating the Millennium of Christianity in the Warsaw Archdiocese, whose task was to prepare the programme for millennium cele-

¹ Acknowledgements for help in obtaining materials and for the discussions about the celebrations of the Millennium of 1966 to: Jerzy Bogusławski, Małgorzata Skrzypczak, Maria Wójcik, Rev. Dominik Zamiatła, Prof., PhD. and Rev. Janusz Zbudniewek, Prof., PhD.

² Archiwum Instytutu Prymasa Wyszyńskiego in Częstochowa [The Archive of the Institute of Primate Wyszyński] (hereinafter referred to as: AIPW), inv. 757, *Sacrum Poloniae Millenium w Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1966, vol. II, appendix 6: *Program Wielkiego Jubileuszu Tysiąclecia Chrztu Polski w Archidiecezji Warszawskiej* 1966 r., p. 34.

³ The series of lectures was planned for Friday, 24 June 1966. The programme included the lectures of prelate J. Wieteski *Dzieje Kościoła Chrystusowego w Archidiecezji Warszawskiej*, Bishop J. Modzelewski *Święty Kościół Warszawski w Roku Milenijnym*, a pastoral speech by Archbishop A. Baraniak, *Millenijne pozdrowienie Macierzy Poznańskiej*, closing lecture of Primate Cardinal S. Wyszyński; after: AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, appendix 9: *Program Sacrum Poloniae Millenium Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 21–26 czerwca 1966 roku, pp. 55–56.

⁴ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, appendix 6, p. 34.

brations and oversee its execution⁵. The Committee coordinated the participation of the congregation in the services and “special pastoral activities”, such as the preparation of “the exhibition presenting various activities of the Church, monographs from individual parishes and archdioceses, religious concerts, personal and church mementos of the Millennium [...], lectures and academic sessions”⁶. The Committee comprised of suffragan bishops of Warsaw, representatives of the chapter, deans and parish priests, monks and laity. The latter mainly comprised of visual artists and architects⁷. In order to facilitate the work of the Committee, an Executive Commission of 7 people was selected with Bishop Jerzy Modzelewski as its chairman. The Commission was divided into five sections: worship, pastoral, artistic, historical and homiletical.⁸ The sections were to act in concert with the supervising Executive Commission, which defined the general programme of their activities⁹. The artistic section comprised of prelate Jan Penkała (the chair), Adam Jabłoński and Władysław Pieńkowski¹⁰. According to the guidelines of the Commission, the artistic section was responsible for “the design and supervision of the exhibitions of the history of the Church and various artistic forms representing the Millennium of Christianity”. In particular, the artistic section oversaw:

1. – *preparation of the exhibition [...] of the history of the Warsaw archdiocese, entitled Warsaw Archdiocese in the Millennium of the Baptism of Poland. [...] The design of the script of the exhibition was prepared by the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches.* 2. – *assistance in the organisation of the parish exhibitions illustrating their history, or its fragments, of local churches and parishes.* 3. – *preparation and production of artistic millennium mementos, such as medal-*

⁵ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, decree 5226/D/65 dated 15 Aug. 1956, pp. 17–19.

⁶ Ibidem, p. 18.

⁷ The decree establishing the Committee listed the following persons: craftsman, jeweller Adam Jabłoński, two sculptors – Józef Trenarowski (1907–1965) and Zofia Trzcińska-Kamińska (1890–1977), architects – Stanisław Marzyński (1904–1992) and Władysław Pieńkowski (1907–1991), also craftsman Kazimierz Wrzesiński and author Jerzy Zawieyski, the president of the Catholic Intelligence Club (ibidem, pp. 17–18).

⁸ Ibidem, p. 19. The Executive Committee comprised also of: the secretary, Rev. Stanisław Wierzejski and the members: prelate Teofil Bogucki, prelate Mieczysław Jabłonka, Cardinal Władysław Miziołek, prelate Józef Wieteska.

⁹ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, *Ramowe Wytyczne Komisji Wykonawczej Komitetu Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej dla poszczególnych Sekcji Komitetu* dated 25 Aug. 1965, pp. 22–28.

¹⁰ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, decree 5347/D/65 dated 20 Aug. 1965, p. 20. The other members: Rev. Tomasz Bojasiński, Leszek Dunin, Zbigniew Jezierski, Prof. Rev. Andrzej Luft, sister Michaela – sacrament sister, father Tadeusz Paluszkiwicz TJ.

przez Komitet miały objąć, obok koordynacji udziału wiernych w nabożeństwach, także „specjalne akcje duszpasterskie”, przez które rozumiano m.in. przygotowanie „wystaw obrazujących różnorodną działalność Kościoła, opracowań monograficznych poszczególnych parafii i archidiecezji, koncertów religijnych, osobistych i kościelnych pamiątek Tysiąclecia [...], wykładów i sesji naukowych”⁶. W skład Komitetu weszli biskupi sufragani warszawscy, przedstawiciele kapituł, dziekanów i proboszczów, zakonnicy oraz osoby świeckie. Wśród tych ostatnich przeważali plastycy i architekci⁷. Dla usprawnienia pracy Komitetu z jego grona wyłoniono siedmioosobową Komisję Wykonawczą z przewodniczącym biskupem Jerzym Modzelewskim⁸ oraz pięć sekcji: kultową, duszpasterską, plastyczną, historyczną i homiletyczną. Sekcje miały działać w porozumieniu z nadrzędną wobec nich Komisją Wykonawczą, określającą ramowy program ich prac⁹. W skład sekcji plastycznej powołani zostali m.in. ksiądz prałat Jan Penkała (przewodniczący), Adam Jabłoński i Władysław Pieńkowski¹⁰. Zgodnie z wytycznymi Komisji do zadań sekcji plastycznej należało „projektowanie i czuwanie nad wykonaniem ekspozycji wystawowych z dziejów Kościoła i różnych form plastycznych Tysiąclecia Chrześcijaństwa”. W szczególności sekcja zając się miała:

1. – *urządzeniem [...] wystawy obrazującej dzieje archidiecezji warszawskiej, pod tytułem Archidiecezja Warszawska w Tysiącleciu Chrztu Polski. [...] Projekt scenariusza wystawy został opracowany przez Radę Prymasowską Odbudowy Kościołów Warszawy.* 2. – *skuteczną pomocą w urządzaniu wystaw parafialnych ilustrujących historię lub jej fragmenty miejscowych kościołów lub parafii.* 3. – *opracowaniem i troską wyprodukowania plastycznych pamiątek millenijnych w postaci medalików, krzyżyków, obrączek, domowych kropielnic.* 4 – *zaprojektowaniem i umieszczeniem w kościołach pamiątkowych tablic, kropielnic, krzyży, relikwiarzy, chrzcielnic i innych form plastycznych, które*

⁶ Ibidem, s. 18.

⁷ W dekreście powołującym Komitet wymienieni zostali: rzemieślnik jubiler Adam Jabłoński, dwoje rzeźbiarzy – Józef Trenarowski (1907–1965) i Zofia Trzcińska-Kamińska (1890–1977), architekci – Stanisław Marzyński (1904–1992) i Władysław Pieńkowski (1907–1991), ponadto rzemieślnik Kazimierz Wrzesiński oraz literat Jerzy Zawieyski, prezes Klubu Inteligencji Katolickiej (ibidem, s. 17–18).

⁸ Ibidem, s. 19. W skład komisji wykonawczej wchodził też: sekretarz ks. Stanisław Wierzejski i członkowie: ks. prał. Teofil Bogucki, ks. prał. Mieczysław Jabłonka, ks. kan. Władysław Miziołek, ks. prał. Józef Wieteska.

⁹ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, *Ramowe Wytyczne Komisji Wykonawczej Komitetu Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej dla poszczególnych Sekcji Komitetu* z 25 VIII 1965, s. 22–28.

¹⁰ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, Dekret 5347/D/65 z 20 VIII 1965, s. 20. Pozostali członkowie: ks. Tomasz Bojasiński, Leszek Dunin, Zbigniew Jezierski, ks. prof. Andrzej Luft, s. Michaela – sakramentka, o. Tadeusz Paluszkiwicz TJ.

*przypominać będą następnym pokoleniom o przeżyciach Tysiąclecia. 5. – staraniem u Władz Rządowych w sprawie uzyskania pozwolenia na wybudowanie w archidiecezji Świątyni Tysiąclecia*¹¹.

Przewodniczący sekcji plastycznej – prałat Jan Penkała (1912–1973) reprezentował środowisko, które ówczesnie stanowiło zaplecze dla plastycznych i architektonicznych działań Kościoła. Środowiskiem tym była Rada Prymasowska Odbudowy Kościołów Warszawy, w której Penkała pełnił funkcję dyrektora biura. Członkiem Rady Prymasowskiej był także wchodzący w skład sekcji plastycznej Komitetu Adam Jabłoński, wieloletni kierownik artystyczny Spółdzielni Rękodzieła Artystycznego ORNO. W Komitecie znalazł się też wiceprezes tejże rady – architekt Stanisław Marzyński (1904–1992). Rada Prymasowska została powołana w roku 1947 przez prymasa kardynała Augusta Hlonda¹². Głównym celem jej działań miała być rekonstrukcja architektury i wyposażenia stołecznych świątyni zniszczonych w czasie wojny. 24 czerwca 1947 roku, podczas uroczystości wmurowania aktu odbudowy w fundamenty katedry św. Jana¹³, prymas Hlond ogłosił orędzie, w którym przypomniał o pięćdziesięciu pięciu utraconych kościołach i kaplicach warszawskich¹⁴. Mówił:

*Przyspieszona odbudowa kościołów Warszawy staje się [...] jednym z najpilniejszych zadań mojego pasterszowania w powojennej stolicy. Nie może pozostać bez świątyni Warszawa, która za Boże jutro narodu skrwawiła się jak żadne inne miasto polskie. Nie może zabraknąć miejsca w kościołach pokoleniu, które tu za wolność ojczyzny i wiary konato. Stolica, złożywszy z siebie ofiarę całopalną, nie chce być martwą popielnicą swych bohaterów. Z Bożych mocy chce się odrodzić dla przyszłych posłannictw. Aby swemu życiu religijnemu nadać rytm nowoczesny, domaga się swych kościołów, w których by każdy mieszkaniec miał możliwość wspólnej i prywatnej modlitwy*¹⁵.

¹¹ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, *Ramowe Wytyczne Komisji Wykonawczej Komitetu Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej dla poszczególnych Sekcji Komitetu* z 25 VIII 1965, s. 25–26.

¹² Bp August Hlond 4 III 1946 stanął na czele metropolii warszawsko-gnieźnieńskiej, zatrzymując godność prymasa Polski; zob. E.G. Wiązowski, *Kardynał August Hlond jako twórca podstaw administracji kościelnej na Pomorzu Środkowym po II wojnie światowej*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 2013, nr 20/1–2, s. 149.

¹³ „Dokument po poświęceniu przez Ks. Kardynała, zamknięty do metalowej puszk, został przez Niego zamurowany w cokole ściany Prezbiterialnej od strony Kaplicy Loretanńskiej, na wprost wejścia do Zakrystii”; *Kościół Warszawy*, Warszawa 1982, s. 53. Wydarzenie to opisuje też: A. Grabowski, *Pamiętnik redaktora*, <http://www.pinezka.pl/byl-sobie-czlowiek-arch/2993-pamietnik-redaktora> [dostęp: 6 II 2017].

¹⁴ *Kronika*, „Nasza Przyszłość” 2, 1948, s. 370.

¹⁵ *Dział urzędowy. Odezwa Jego Eminencji Ks. Kard. Prymasa Hlonda do Polaków w kraju i za granicą w sprawie odbudowy kościo-*

*lions, crosses, rings and stoups. 4 – design and setting of commemorative plaques, stoups, crosses, reliquaries, baptismal fonts and other forms of art that would remind future generations of the celebrations of the Millennium. 5. – obtaining from the government permission to build the Temple of Millennium in the archdiocese*¹¹.

The chair of the artistic section – prelate Jan Penkała (1912–1973) – represented the community which back then supported the artistic and architectural activities of the Church, namely the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches, where prelate Penkała was the director of the office. Adam Jabłoński, member of the artistic section of the Committee, was also a member of the Primate Council and the artistic director of the Artistic Handicraft Cooperative ORNO. The vice-president of the Council – architect Stanisław Marzyński (1904–1992) – also joined the Committee. The Primate Council was established in 1947 by primate and cardinal August Hlond¹². The main activity of the Council was the reconstruction of the architecture and interiors of Warsaw churches destroyed during the war. On 24 June 1947, during an event to set the reconstruction act in the foundations of St John the Baptist Cathedral,¹³ Primate Hlond referred in his address to the fifty-five churches and chapels of Warsaw lost during the war¹⁴. He said:

Accelerating the reconstruction of the Warsaw churches [...] is becoming one of the most urgent tasks of my pastoral work in the post-war capital. Warsaw cannot be left without a temple. Indeed, Warsaw covered itself in blood more than any other Polish city fighting for the holy future of the nation. There must be room in churches for the generation who died for the freedom of the nation and faith. The capital, sacrificing itself, does not wish to be an urn for its dead heroes. With God's power, it wishes to be reborn for its future mission. In order to bestow on its religious life a modern rhythm, it demands

¹¹ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, *Ramowe Wytyczne Komisji Wykonawczej Komitetu Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej dla poszczególnych Sekcji Komitetu* dated 25 Aug. 1965, pp. 25–26.

¹² Bishop August Hlond on 4 Mar. 1946 became the head of the Warsaw-Gniezno archdiocese, still keeping the title of the primate of Poland, see: E.G. Wiązowski, *Kardynał August Hlond jako twórca podstaw administracji kościelnej na Pomorzu Środkowym po II wojnie światowej*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 2013, no. 20/1–2, p. 149.

¹³ “The document, after the consecration by the cardinal, was locked in a metal box and it was built in by him in the plinth of the chancel wall on the side of the Loretan Chapel, opposite the entrance to the Sacristy”; *Kościół Warszawy*, Warszawa 1982, p. 53. This event is also described in: A. Grabowski, *Pamiętnik redaktora*, <http://www.pinezka.pl/byl-sobie-czlowiek-arch/2993-pamietnik-redaktora> [accessed: 6 Feb. 2017].

¹⁴ *Kronika*, „Nasza Przyszłość” 2, 1948, p. 370.

its churches, where every resident of Warsaw could join in common or private prayer.¹⁵

To complete his mission, Hlond relied heavily on the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches, and defined its main task as “general planning of the reconstruction of churches and investigating issues connected with it”. To the group of specialists gathered around the council, Hlond’s appointed, among many, Jan Zachwatowicz (1900–1983), the author of the design of the reconstruction of the cathedral in its modern regothised form, and Zdzisław Mączyński and Konstanty Jakimowicz¹⁶. In 1948, the new Warsaw metropolitan archbishop and primate of Poland – Cardinal Stefan Wyszyński – became the chairman of the Council. In 1969, after one year of operation (focusing on the reconstruction of the Warsaw churches), the Council changed its name to the Primate Council for the Construction of Churches¹⁷. The important aspect of its activity was the preparation and the publication of monographs and guidebooks on the Warsaw churches and collective publications summarising the reconstruction works¹⁸.

In the first years of operation of the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches,

¹⁵ *Dział urzędowy, Odezwa Jego Eminencji Ks. Kard. Prymasa Hlonda do Polaków w kraju i za granicą w sprawie odbudowy kościołów warszawskich*, “Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 31, 1947, nos. 6–7, pp. 129–130; quoted after: Rev. H. Małecki, *Kardynał August Hlond (1881–1948)*, “Warszawskie Studia Teologiczne” XI, 1998, p. 83 [available on-line: <http://pwtw.pl/wp-content/uploads/wst/11/Ma%C5%82eck2.pdf>].

¹⁶ The first Primate Council comprised of: chair – Bishop Wacław Majewski, vicechairs – Archbishop Antoni Szlagowski and Bishop Zygmunt Choromański, secretary – Stanisław Leśniowski, treasurer – Adam Grabowski, members – Rev. Feliks de Ville, Rev. Zygmunt Kaczyński, Rev. Wacław Murawski, Rev. Jan Szmigielski, Rev. Jan Sztuka and Rev. Stefan Ugniewski, Prof. Antoni Ponikowski, Prof. Zdzisław Mączyński, Prof. Jan Zachwatowicz, Prof. Tadeusz Butkiewicz, architect Stanisław Marzyński, lawyers Stanisław Janczewski, Władysław Jan Grabski, Jerzy Zawieyski, editors Bogdan Skąpski, Władysław Wrześniewski, architects Konstanty Jakimowicz, Tadeusz Sadowski. The composition of the Council, according to the Statute of the Council, was renewed every five years, its new members were Jan Bogusławski (1910–1982), Zbigniew Wasiutyński (1902–1974), Witold Kamler (1906–1983), Władysław Danilecki and Adam Jabłoński. There were four sections operating under the auspices of the Council: the section of propaganda (press section), the section of construction (where architect Stanisław Marzyński actively operated), the section of finance and economy; see: Grabowski (fn. 13).

¹⁷ In the 1950s, during the internment of Primate Wyszyński, the name of the Council was changed to: Archdiocesan Council for the Reconstruction of Warsaw Churches.

¹⁸ The following publications describe these circumstances: W.J. Grabski, *Kościoły Warszawy w odbudowie*, Warszawa 1956 and published 25 years later: *Kościoły Warszawy*, Warszawa 1982; many publications of Lech Dunin: *Podziemia kościołów starej Warszawy: archikatedra św. Jana, kościół N. M. P. Łaskawej*, Warszawa 1957; *Skarby spod gruzów: niektóre zabytki ocalałe w kościołach warszawskich*, Warszawa 1958; *Przewodnik po kościołach Starego i Nowego Miasta Warszawy*, Warszawa 1979; *Przewodnik po Bazylice św. Jana Chrzciciela w Warszawie*, Warszawa 1981.

W dążeniu do tego celu Hlond wspierał się na Radzie Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy, a jej zadania określił jako „ogólne planowanie rekonstrukcji kościołów i badanie zagadnień z tym związanych”. Do grona specjalistów skupionych w radzie Hlond powołał m.in. Jana Zachwatowicza (1900–1983), autora projektu odbudowy katedry w jej obecnej, regotyzowanej formie, Zdzisława Mączyńskiego i Konstantego Jakimowicza¹⁶. W roku 1948 na czele Rady stanął nowy arcybiskup metropolita warszawski i prymas Polski – kardynał Stefan Wyszyński. W roku 1969 po pierwszym okresie działalności (skoncentrowanym na odbudowie stołecznych świątyń) Rada została przemianowana na Radę Prymasowską Budowy Kościołów¹⁷. Istotny aspekt jej działalności stanowiło opracowywanie i publikowanie monografii i przewodników poświęconych warszawskim świątyniom oraz wydawnictw zbiorowych podsumowujących dzieło odbudowy¹⁸.

W pierwszych latach działalności Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy najbardziej prestiżowym zadaniem była rekonstrukcja katedry św. Jana. Konsekracja świątyni w stanie surowym nastąpiła 9 czerwca 1960 roku. Kolejne lata zajęło wyposażanie i ozdabianie jej wnętrza. Całkowite zniszczenie podczas wojny elementów wyposażenia (w tym ołtarza wielkiego i stali w prezbiterium) postawiło przed

łów warszawskich, “Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” 31, 1947, nr 6–7, s. 129–130; cyt. za: ks. H. Małecki, *Kardynał August Hlond (1881–1948)*, “Warszawskie Studia Teologiczne” XI, 1998, s. 83 [dostępny również on-line: <http://pwtw.pl/wp-content/uploads/wst/11/Ma%C5%82eck2.pdf>].

¹⁶ W skład zarządu pierwszej Rady Prymasowskiej weszli: prezes – bp Wacław Majewski, wiceprezesi – abp Antoni Szlagowski i bp Zygmunt Choromański, sekretarz – Stanisław Leśniowski, skarbnik – Adam Grabowski, członkowie – ks. Feliks de Ville, ks. Zygmunt Kaczyński, ks. Wacław Murawski, ks. Jan Szmigielski, ks. Jan Sztuka i ks. Stefan Ugniewski, prof. Antoni Ponikowski, prof. Zdzisław Mączyński, prof. Jan Zachwatowicz, prof. Tadeusz Butkiewicz, arch. Stanisław Marzyński, adw. Stanisław Janczewski, Władysław Jan Grabski, Jerzy Zawieyski, red. Bogdan Skąpski, Władysław Wrześniewski, arch. Konstanty Jakimowicz, Tadeusz Sadowski. Skład Rady, zgodnie ze statutem, był co pięć lat odnawiany, spośród jej kolejnych, nowych członków wymienić trzeba Jana Bogusławskiego (1910–1982), Zbigniewa Wasiutyńskiego (1902–1974), Witolda Kamlera (1906–1983), Władysława Danileckiego i wspomnianego już Adama Jabłońskiego. Pod egidą Rady działały cztery sekcje: propagandowa (prasowa), budowlana (w której aktywnie działał architekt Stanisław Marzyński), finansowa i gospodarcza; zob. Grabowski, jak przyp. 13.

¹⁷ W latach 50., w okresie internowania prymasa Wyszyńskiego, nazwa Rady została odgórnie zmieniona na: Rada Archidiecezjalna Odbudowy Kościołów Warszawy.

¹⁸ Były to m.in. następujące publikacje: W.J. Grabski, *Kościoły Warszawy w odbudowie*, Warszawa 1956 i wydane ćwierć wieku później: *Kościoły Warszawy*, Warszawa 1982; liczne publikacje autorstwa Lecha Dunina: *Podziemia kościołów starej Warszawy: archikatedra św. Jana, kościół N.M.P. Łaskawej*, Warszawa 1957; *Skarby spod gruzów: niektóre zabytki ocalałe w kościołach warszawskich*, Warszawa 1958; *Przewodnik po kościołach Starego i Nowego Miasta Warszawy*, Warszawa 1979; *Przewodnik po Bazylice św. Jana Chrzciciela w Warszawie*, Warszawa 1981.

artystami potężne wyzwanie, zarazem jednak dało im unikatową możliwość realizacji projektu kompletnego wystroju wnętrza. Projektując wyposażenie katedry na początku lat 60., oprócz bieżących potrzeb liturgicznych musiano brać również pod uwagę, że wnętrze to służyć miało za oprawę centralnych uroczystości milenijnych, przez co bazylika miała się stać miejscem szczególnym: znakiem Kościoła, narodu i państwa podźwigniętych z ruin ofiarnością i entuzjazmem swoich wiernych i obywateli.

Na uroczystości milenijne w czerwcu 1966 roku wnętrze katedry przystrojono 22 chorągwiami nawiązującymi do historii zrywów narodowowyzwoleńczych: powstania kościuszkowskiego, listopadowego i styczniowego; do epoki Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, do powstania warszawskiego i Polski Walczącej. Specjalnego znaczenia nabierał – zrekonstruowany na tę okazję – grobowiec książąt mazowieckich Stanisława i Janusza. W dokumentach milenijnych podkreślano, że prochy książąt stanęły „na straży tych wydarzeń historycznych, które będą się [...] dziać w katedrze”¹⁹. Rekonstrukcji nagrobka podjął się rzeźbiarz Leon Machowski (1916–1988), dokonał jej w oparciu o przedwojenny gipsowy odlew, zachowany w Muzeum Historycznym miasta Warszawy²⁰.

W prezbiterium katedry przygotowano miejsce dla peregrynującej kopii obrazu jasnogórskiego [il. 1]. Była to skromna, srebrna rama umieszczona na specjalnej konstrukcji, na tle okna witrażowego, powyżej ołtarza głównego, którego nastawa i antependium również wykonane były ze srebra przez Adama Jabłońskiego, który wcześniej, jesienią 1955 roku, dostarczył drzwi główne katedry przedstawiające sceny z dziejów świątyni²¹. Następnie, uwzględniając istniejące już przeszklenia witrażowe w oknach prezbiterium, zaprojektował nastawę ołtarza głównego. Była to horyzontalna kompozycja złożona z ustawionych obok siebie sześciu prostokątnych plakiet przedstawiających tajemnice Różańca Świętego, rozdzielonych centralnie umieszczonym tabernakulum. W tej samej technice wykonane zostało antependium, na którym

the most prestigious task was the reconstruction of St John the Baptist Cathedral. The church building shell was consecrated on 9 June 1960. The following years were centred around the interior decoration. The complete destruction of some interior elements (including the grand altar and the choir in the chancel) presented the artists with a great challenge, yet it was a unique opportunity for them to execute a design involving a complete reconstruction of a cathedral's interior. When designing the interior of the cathedral in the beginning of the 1960s not only current liturgical needs had to be taken into consideration, but also its future function as the central venue for the celebration of the millennium events, which made the basilica a special place: a symbol of the Church, nation and country risen from ruins thanks to the dedication and enthusiasm of the congregation and the society.

On the occasion of the millennium celebrations of June 1966, the cathedral was decorated with 22 flags depicting the history of the national liberation uprisings: the Kościusko, November and January uprisings; making references to the age of the Duchy of Warsaw and Congress Poland, and finally to the Warsaw Uprising and Fighting Poland. Reconstructed for that specific occasion, the tomb of the Mazovian princes, Stanisław and Janusz, gained a special meaning. The millennium documents stressed the fact that the ashes of the princes “guarded the historical events taking place [...] in the cathedral”¹⁹. The reconstruction of the tombstone was prepared by the sculptor Leon Machowski (1916–1988). He based his work on a pre-war plaster cast from the Historical Museum in Warsaw²⁰.

The peregrinating copy of the Jasna Góra painting was to find its place in the chancel of the cathedral [fig. 1]. A humble, silver frame was mounted on a special construction, against the background of the stained-glass window, above the main altar, of which the retable and antependium were also made of silver by Adam Jabłoński, who earlier, in autumn 1955, delivered the main entrance doors to the cathedral with engraved scenes from the history of the church²¹. Next, he designed the main altarpiece reredos including the stained-glass of the chancel's windows in his design. It

¹⁹ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, s. 10.

²⁰ *Kościół Warszawy...* 1982, jak przyp. 18, s. 62.

²¹ Wg proj. Stanisława Marzyńskiego (?). Drzwi wykute w blazie miedzianej, w kwaternionach przedstawione są m.in. sceny: przeniesienie kolegiaty z Czerska; kazanie Piotra Skargi; zaprzysiężenie Konstytucji 3 maja; sakra biskupia udzielana przez kardynała Aleksandra Kakowskiego arcybiskupowi Achillesowi Ratti, późniejszemu Piusowi XI. Górne kwatery poświęcone są życiu św. Jana Chrzciciela (patrona archikatedry). W obramowaniu kwatery umieszczone zostały orły polskie i syreny (w różnych redakcjach historycznych), a powyżej, w ostrołukowym zwieńczeniu – krzyż, herby kapituły i herb prymasa Wyszyńskiego; zob. L. Dunin, ks. J. Wysocki, *Przewodnik po bazylice św. Jana Chrzciciela w Warszawie*, Warszawa 1981, s. 12; *Kościół Warszawy...* 1982, jak przyp. 18, s. 61, 72.

¹⁹ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, p. 10.

²⁰ *Kościół Warszawy...* 1982 (fn. 18), p. 62.

²¹ According to the design of Stanisław Marzyński(?). Door forged in copper sheets, divided into plots with the presentations of: relocation of the collegiate church from Czersk; the sermon of Piotr Skarga; the swearing-in ceremony of the 3rd May Constitution; consecration of Archbishop Achilles Ratti, later Pius XI, by Aleksander Kakowski. The main plots are devoted to the life of St John the Baptist (patron saint of the Cathedral). The frame of the plots was decorated with Polish eagles and mermaids (in various historical contexts), and above, the ogive finial – with the cross, coats of arms of the chapter and Primate Wyszyński; see: L. Dunin, Rev. J. Wysocki, *Przewodnik po bazylice św. Jana Chrzciciela w Warszawie*, Warszawa 1981, p. 12; *Kościół Warszawy...* 1982 (fn. 18), pp. 61, 72.

1. Msza święta koncelebrowana w katedrze warszawskiej, w ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej Nawiedzenia, 22–23 VI 1966, fot. w zbiorach IPN w Warszawie

1. Holy Mass concelebrated in the Warsaw cathedral, the painting of the Visitation of the Mother of God on the main altar, 22–23 June 1966, photo in the collection of the Institute of National Remembrance in Warsaw

was a horizontal composition made of six rectangular plaquettes placed one next to another that represent the Mysteries of the Rosary separated by a centrally located tabernacle. The same technique was applied to the antependium, with the coats of arms of the primate (in the middle), the parish and the chapter. After the celebrations of the millennium were completed, to commemorate the infamous events of “the arrest of the Mother of God”, the peregrinating painting was permanently set in the composition of the altar, centrally, in place of the tabernacle²².

The copy of the painting of the Mother of God was a very important symbol of the millennium celebrations. It was painted in 1957 by Leonard Torwirth and commissioned by the primate and the Polish Episcopate, consecrated by Pope Pius XII who administered a blessing for its peregrination through

znalazły się herby: prymasa (pośrodku) oraz parafii i kapituły. Po zakończeniu obchodów milenijnych, dla upamiętnienia głośnych wydarzeń związanych z „aresztowaniem Matki Boskiej”, peregrynujący obraz na stałe włączono w kompozycję ołtarza, umieszczając go w miejscu centralnym, wcześniej zajmowanym przez tabernakulum²².

Kopia obrazu Matki Boskiej była niezwykle ważnym znakiem milenijnych uroczystości. Wykonana w 1957 roku na zamówienie prymasa i Episkopatu Polski przez Leonarda Torwirtha, została przez papieża Piusa XII poświęcona i obdarzona błogosławieństwem na peregrynację po parafiach w latach kończącej się Wielkiej Nowenny [il. 2]. Władza świecka szybko przekonała się o randze tego symbolu i jego sile integrującej wspólnotę wiernych poprzez angażowanie

²² As reproduced in: *Kościół Warszawski...* 1982 (fn. 18), pp. 73, 74.

²² Tak reprodukowany jest w: *Kościół Warszawski...* 1982, jak przyp. 18, s. 73, 74.

2. Procesyjne przeniesienie obrazu Matki Boskiej Nawiedzenia do katedry warszawskiej, fot. w zbiorach IPN w Warszawie

2. Processional transport of the painting of the Visitation of the Mother of God to the Warsaw cathedral, photo in the collection of the Institute of National Remembrance in Warsaw

ich w praktyki religijne. W sprawozdaniu z przebiegu uroczystości milenijnych sporządzonym dla Urzędu ds. Wyznań informator zanotował:

*Dominującym punktem programu milenijnych uroczystości nie był wcale akcent milenijny, lecz imprezy związane z peregrynacją obrazu Matki Bożej, jego adoracją, licznymi powitaniem na trasach przejazdu itp. Imprezy te zostały zorganizowane głównie w celu zgromadzenia jak największej liczby ludności na trasach przejazdu [...], by zmanifestować siłę kościoła oraz poparcie dla polityki hierarchii kościelnej*²³.

W innym materiale operacyjnym tajny współpracownik jednoznacznie pisał o politycznym zagrożeniu

the parishes in the years ending the Millennium novena [fig. 2]. The laity authorities quickly realised the importance of this symbol and its power to integrate the congregation by engaging them in religious practices. In the report from the millennium celebrations prepared by the Office for the Proclamation of Faith, the following was noted:

The dominating point of the millennium celebrations was not at all the millennium itself, but the celebrations connected with the peregrination of the Mother of God painting, its adoration, numerous welcomes on the route etc. The celebrations were organised mainly in order to gather as many people as possible on the route [...] to manifest the power of the Church and support for the hierarchical policy of the Church.²³

²³ Archiwum Akt Nowych (dalej jako: AAN), sygn. 1587, 78/71, Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie [Przebieg i ocena uroczystości milenijnych], Peregrynacja obrazu, k. 107.

²³ Archiwum Akt Nowych [Archive of New Files] (hereinafter

In a different operational source, a secret collaborator wrote that the communist authorities saw a political threat in the process of religious rebirth: “the underlying cause of the new formula of worship was clearly political with the aim to break the Polish nation and cause a ‘spontaneous fall of communism in Poland’ by ‘Christianisation’ [sic!] of the society.”²⁴

The communist authorities effectively hindered the transport and the adoration of the painting. Supported by the argument that the religious cult was allegedly being used to demonstrate political sympathies, the transport of the painting was disrupted, the permission for its peregrination was not granted, and finally the painting was arrested. The arrest took place after the National Millennium celebrations on “Szlak Historyczny Tysiąclecia” [Millennium Historical Trail], running through Gniezno, Poznań, Kraków, Włocławek, Piekary, Gdańsk, Lublin and Frombork. The authorities demanded the transport of the “copy of the painting of the Mother of God of Częstochowa directly to the Archcathedral Basilica [and thus omitting the stop at St Stanisław Kostka church in Żoliborz planned for 21 and 22 June] in a covered car, and that it be transported back to Częstochowa in the same way, after the celebrations are over, taking the shortest route” agreed upon with²⁵ the Office for the Proclamation of Faith, Praesidium of the National Council of the Capital City of Warsaw. The authorities were very much concerned and took over the painting already on its way to Warsaw, somewhere around Paśćk²⁶. Once the painting had been delivered to Warsaw by the police officer, it is believed that Cardinal Wyszyński ordered the painting to be exhibited in public behind a barred window in the sacristy of the cathedral (overlooking Kanonia street) [fig. 3] as a symbol of the limits of liberties of faith in Poland, but also of the “arrest of the Mother of God” which was openly stated in the homily delivered in the cathedral on

referred to as: AAN), sign. 1587, 78/71, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie [Przebieg i ocena uroczystości milenijnych]*, *Peregrynacja obrazu*, p. 107.

²⁴ AAN), sign. 1587, 78/70, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie [Przygotowania kościoła do uroczystości milenijnych]*, *Peregrynacja obrazu N.M.P. Częstochowskiej*, author: TW, 22 Jun. 1966, p. 125.

²⁵ AAN), sign. 1587, 78/89a, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, [Działalność Duszpasterska – Obchody “Millenijne” w Warszawie]*, *Pismo kierownika Wydziału do Spraw Wyznań do Kurii Metropolitalnej Warszawskiej*, Warsaw, 22 Jun. 1966, p. 35.

²⁶ Cardinal Wyszyński reported this event during the homily delivered in the church of St Stanisław Kostka in Żoliborz: “Gentlemen in white gloves detained us for 3 hours. Children were crying. The painting was taken and delivered to the cathedral. [...] The rights of the nation, my own rights were trampled. I protest against it. The fact that they took over the painting is not only a profanation, but also sacrilege”; AAN, sign. 1587, 78/89a, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, [Działalność Duszpasterska – Obchody “Millenijne” w Warszawie]*, *Uroczystości Millenijne w Warszawie [Meldunek]*, p. 44.

niu, jakie władza ludowa dostrzegła w procesie religijnego odrodzenia: „Przyczyną tej nowej formuły kultu były wyraźne cele polityczne, mianowicie dążenie do rozbicia narodu polskiego i doprowadzenie do »samorzutnego upadku komunizmu w Polsce« przez »uchrześcijanienie« [sic!] społeczeństwa”²⁴.

Władze podjęły zdecydowane działania utrudniające transport i adorację obrazu. Używając argumentu, że kult religijny jest rzekomo wykorzystywany do demonstacji o charakterze politycznym, zakłócano przejazd i odmawiano zgody na peregrynację obrazu, by wreszcie dokonać jego słynnego aresztowania. Doszło do niego już po ogólnopolskich uroczystościach milenijnych „Na szlaku historycznym Tysiąclecia”, który przebiegał przez Gniezno, Poznań, Kraków, Włocławek, Piekary, Gdańsk, Lublin i Frombork. Władze zażądały wówczas „przewiezienia kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej bezpośrednio do Bazyliki Archikatedralnej [z pominięciem zaplanowanego w programie obchodów na 21 i 22 czerwca pobytu obrazu w kościele św. Stanisława Kostki na Żoliborzu] zakrytym samochodem i takiego samego przewiezienia obrazu, po zakończeniu uroczystości, do Częstochowy najkrótszą trasą”²⁵, uzgodnioną z Wydziałem ds. Wyznań Prezydium Stołecznej Rady Narodowej. Zaniepokojenie władz było jednak tak duże, że ostatecznie już w drodze do stolicy, w okolicy Paśćka, doszło do zatrzymania obrazu²⁶. Po dostarczeniu go przez funkcjonariuszy do Warszawy obraz został – jak się uważa, na polecenie Wyszyńskiego – wystawiony na widok publiczny w zakratowanym oknie zakrystii katedry (wychodzącym na ul. Kanonia) [il. 3] jako symbol ograniczeń swobód wyznaniowych w Polsce, ale też jednoznaczny znak akcji „uwięzienia Matki Bożej”, o czym w homilii w katedrze 22 i 23 czerwca mówili otwarcie biskupi Bronisław Dąbrowski, sufragan warszawski, i Zygmunt Choromański²⁷. Fotografie obrazu częstochowskiego były sprzedawane po 10 zł jako „pamiątkowe zdjęcia ze smutnego, ale prawdziwego faktu – Matki Boskiej za kratami”²⁸.

²⁴ AAN, sygn. 1587, 78/70, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie [Przygotowania kościoła do uroczystości milenijnych]*, *Peregrynacja obrazu N.M.P. Częstochowskiej*, oprac. TW, 22 VI 1966, k. 125.

²⁵ AAN, sygn. 1587, 78/89a, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, [Działalność Duszpasterska – Obchody „Millenijne” w Warszawie]*, *Pismo kierownika Wydziału do Spraw Wyznań do Kurii Metropolitalnej Warszawskiej*, Warszawa, 22 VI 1966, k. 35.

²⁶ Kardynał Wyszyński relacjonował to zdarzenie podczas homilii wygłoszonej w kościele św. Stanisława Kostki na Żoliborzu: „Panowie w białych rękawiczkach trzymali nas 3 godziny. Dzieci płakały. Obraz zabrano i dostarczono do katedry. [...] Podeptano prawa narodu, moje osobiste. Protestuję przeciwko temu. Wzięcie obrazu to nie tylko profanacja, ale i świętokradztwo”; AAN, sygn. 1587, 78/89a, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, [Działalność Duszpasterska – Obchody „Millenijne” w Warszawie]*, *Uroczystości Millenijne w Warszawie [Meldunek]*, k. 44.

²⁷ Ibidem, k. 45–46.

²⁸ Ibidem, k. 46.

3. Wierni adorujący obraz Matki Boskiej Nawiedzenia wystawiony w zakratowanym oknie zakrystii katedry warszawskiej, fot. w zbiorach IPN w Warszawie

3. Congregation adoring the painting of the Visitation of the Mother of God in the barred window of the Warsaw cathedral sacristy, photo in the collection of the Institute of National Remembrance in Warsaw

Kiedy ostatecznie władze odmówiły zgody na obecność obrazu na późniejszych uroczystościach, w ich plastycznej oprawie pojawiał się w zamian znak równie silny, a nawet dobitniejszy – pusta rama obrazu, czasem z wiązką kwiatów. Ten wymowny brak był znakiem opresyjnej, cenzorskiej działalności władzy²⁹. Obraz zaś urósł do rangi symbolu polskiego Milenium. Pisali o nim biskupi w *Liście pasterskim na zakończenie Roku Jubileuszowego*:

Czym był Jej Obraz na Millenijnym Szlaku Nawiedzenia – nie potrzeba [...] przypominać. [...]

²⁹ Tak było m.in. w prokatedrze białostockiej 21 XI, gdzie po raz ostatni w roku milenijnym zabrzmiało dziękczynne *Te Deum*. W związku z „aresztowaniem Maryi” nad wejściem głównym świątyni zawisła pusta rama obrazu z niebieskim tłem o wymiarach 100 × 70 cm, o czym milczano w oficjalnych relacjach prasowych; por. AAN, sygn. 1587, 78/77, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, [Działalność Duszpasterska – Obchody „Millenijne” uroczystości kościelne na terenie województwa białostockiego]*.

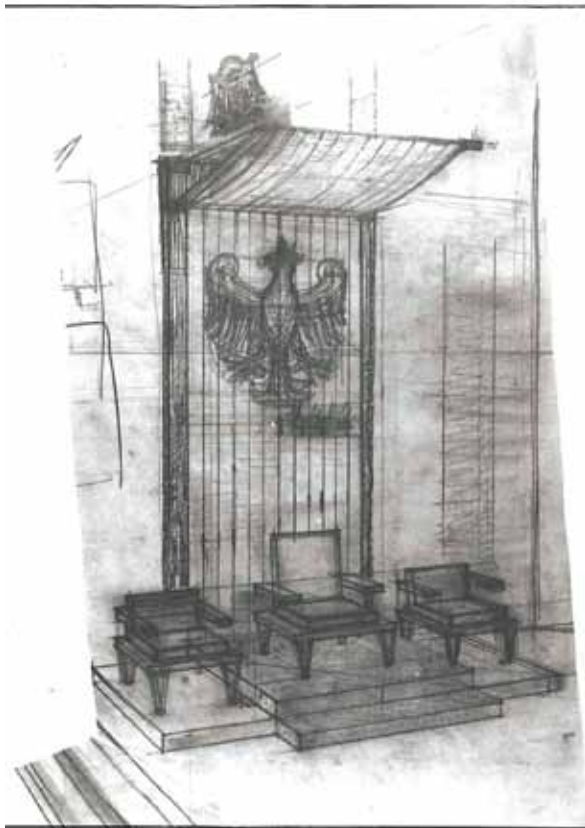
22 and 23 June by Bishop Bronisław Dąbrowski, Warsaw suffragan, and Zygmunt Choromański²⁷. Photographs of the Częstochowa painting were sold for PLN 10 as “photographs commemorating a sad but true fact – the Mother of God behind bars”²⁸.

When the authorities definitively forbade the presence of the painting in the forthcoming celebrations, in the place designated for the painting an equally strong symbol was left – an empty frame, sometimes with a bunch of flowers, which was even more telling. It was a symbol of the oppressive censorship activities of the authorities²⁹. The painting became the symbol of the

²⁷ Ibidem, pp. 45–46.

²⁸ Ibidem, p. 46.

²⁹ The symbol found in the pro-cathedral in Białystok on 21 November, where thanksgiving *Te Deum* resounded for the last time in the millennium year. Due to “Mary’s arrest”, an empty frame, 100×70 cm, with a blue background hung above the main entrance to the church, yet the official press releases said nothing about this fact; cf. AAN), sign. 1587, 78/77, *Urząd do Spraw Wyznań*

4. Jan i Aniela Bogusławscy, Projekt baldachimu i tronu prymasa do katedry warszawskiej, rysunek w zbiorach rodziny Bogusławskich

4. Jan and Aniela Bogusławski, Design of the canopy and primate throne for the Warsaw cathedral, drawn from the collection of the Bogusławski family

Polish Millennium. It was described by the bishops in *List pasterski na zakończenie Roku Jubileuszowego*, saying that there was no need for a reminder of:

*what her painting meant on the Millennium Route of Visitations. [...] She, the Mother, called us in large numbers to unite with Jesus by Confession and the Eucharist. [...] And when Her holy pilgrimage was abruptly halted, and the Painting was detained at Jasna Góra, the Queen of Poland in the empty frame [...] still led the Millennium Route by spiritual presence, feeling her even closer and more present.*³⁰

Beside the copy of the painting of the Mother of God of Częstochowa, an important element of the

w Warszawie, [Działalność Duszpasterska – Obchody “Millenijne” uroczystości kościelne na terenie województwa białostockiego].

³⁰ AAN, sygn. 1587, 78/74, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, [Działalność Kościoła Rzymsko-katolickiego. Millenium*

5. Jan i Aniela Bogusławscy, Baldachim i tron prymasa Polski w katedrze pw. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, fot. w zbiorach rodziny Bogusławskich

5. Jan and Aniela Bogusławski, Canopy and throne of the Primate of Poland in the cathedral of St John the Baptist in Warsaw, photo from the collection of the Bogusławski family

*To Ona, Matka, przywoływała nas tak tłumnie do jedności z Jezusem, przez Spowiedź i Eucharystię. [...] A kiedy została przerwana tak drastycznie Jej święta wędrówka, a Obraz uwięziono na Jasnej Górze, Królowa Polski nadal w pustej ramie [...] prowadziła Szlak Millenijny, tym więcej obecna duchowo, tym bliższa i bardziej wyczuwalna*³⁰.

³⁰ AAN, sygn. 1587, 78/74, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, [Działalność Kościoła Rzymsko-katolickiego. Millenium – recenzje wstępne], List pasterski Episkopatu Polski na zakończenie Roku Jubileuszowego Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Polsce, Olsztyn 6 XII 1966, k. 233.*

Obok kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej znaczącym elementem wyposażenia prezbiterium katedry warszawskiej w okresie jubileuszu był – przygotowany dla prymasa Wyszyńskiego – tron arcybiskupa [il. 4, 5]. Ustawiono go po lewej stronie, przy ścianie, obok niszy sakramentarium, na niewysokim prostokątnym podeście. Mebel miał oszczędną, modernistyczną formę³¹. Po obu stronach tronu, na niższych podestach, ustawione były fotele różniące się jedynie wielkością oparcia sięgającego zaledwie wysokości podłokietników. Meble pozbawione były ornamentów i jakichkolwiek dekoracji. Ich estetyka opierała się na czystości konstrukcji, funkcjonalności formy i naturalnym walorze materiału. Projektantem tronu był Jan Bogusławski (1910–1982), architekt o uznanym, przedwojennym dorobku i międzynarodowych sukcesach, doceniany również po wojnie – członek Prymasowskiej Rady Odbudowy Kościołów Warszawy, współpracujący z Biurem Odbudowy Stolicy³².

Tłem dla tronu był dekoracyjny baldachim, wykonany w technice kurdybanu, z orłem piastowskim i datą „1414” [il. 5], od której – jak wówczas przyjmowano – arcybiskupom gnieźnieńskim przysługiwał tytuł prymasa Polski. Projektantką baldachimu była Aniela Bogusławska (1918–2000), małżonka Jana Bogusławskiego. Według relacji Jerzego Bogusławskiego (syna Jana i Anieli) pomysł artystki zrealizował konserwator kurdybanów wawelskich. Skóra została udekorowana siatką barwnych pól w tonacji złota i czerwieni (odpowiadającej kolorystyce tronu), rozdzielonych srebrzonymi, puncowanymi pasami. Na tym tle wyraźnie rysowała się sylwetka orla – oddzielona czarnym konturem, srebrzona i wytłaczana.

Należy podkreślić, że oprawa obchodów milenijnych we wnętrzu katedry warszawskiej miała charakter stałego i dość jednolitego (umiarkowanie nowoczesnego) wyposażenia, projektowanego w latach Wielkiej Nowenki w związku z rekonstrukcją budowli, ale i zbliżającym się jubileuszem. Wystrój prezbiterium katedry (tron, ołtarz) przetrwał w niezmienionej, milenijnej formie do końca lat 80., kiedy został zmodyfikowany (kurdyban i tron przekazano do zbiorów Muzeum Archidiecezji Warszawskiej). Skromne, okolicznościowe dekoracje znajdowały się w czerwcu 1966

interior design of the chancel in the Warsaw cathedral during the jubilee period was the throne of the archbishop prepared for Primate Wyszyński [figs. 4, 5]. It was located on the left side of the chancel, by the wall, next to the niche of the tabernacle, on a low rectangular platform. The furniture had an economical, modernist form³¹. On both sides of the throne, on lower platforms, chairs were situated which were distinguished by the size of the backrest reaching only the height of the armrest. The furniture lacked ornaments or any kind of decorations. Their aesthetics was based on the purity of construction, functionality of form and natural qualities of the fabric. The throne was designed by Jan Bogusławski (1910–1982), a well-known architect with many pre-war and international successes, still appreciated after the war – a member of the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches, cooperating with the Office of the Reconstruction of the Capital City of Warsaw³².

The background for the throne was a decorative canopy, made in the cordwain technique with the Piast eagle and the year “1414” [fig. 5] embroidered. From that year – as it was then accepted – the archbishops of Gniezno were given the title of the primate of Poland. The canopy was designed by Aniela Bogusławska (1918–2000), the wife of Jan Bogusławski. According to the report of Jerzy Bogusławski (son of Aniela and Jan), the artist’s idea was executed by the conservator of cordwain of the Wawel Royal Castle. The leather was decorated with a mesh of colourful gold and red patches (referring to the colours of the throne), separated with silver, punched straps. The distinctive figure of the eagle presented itself against the background – separated with a black line, covered with silver and embossed.

It must be stressed that the surroundings of the millennium celebrations in the interiors of the Warsaw cathedral were kept in a unified and constant form (fairly modern), designed in the years of the Great Novena in relation to the reconstruction of the building and the upcoming jubilee. The interiors of the chancel of the cathedral (throne, altar) survived in its

– recenzje wstępne], *List pasterski Episkopatu Polski na zakończenie Roku Jubileuszowego Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Polsce*, Olsztyn 6 Dec. 1966, p. 233.

³¹ The base for the wooden frame of the chair was a big, square veneered board, on which a much narrower, square seat and backrest, upholstered with red leather, were placed. Four legs in the corners of the board had a light and openwork form built of three slats (of square section), running diagonally towards the base; the middle slat optically continued to the support of the upholstered armrests.

³² Jan Bogusławski was involved in the reconstruction of the Royal Castle, executed prestigious designs (among many the interior of Ministers’ Council Office and Batory ship); he was also a very much appreciated lecturer at the Department of Architecture at the Warsaw University of Technology and National Higher School of Fine Arts in Poznań.

6. Uczestnicy obchodów milenijnych przed wejściem do katedry, fot. w zbiorach IPN w Warszawie

6. The participants of the millennium celebrations in front of the entrance to the cathedral, photo in the collection of the Institute of National Remembrance in Warsaw

unchanged, millennium form till the 1980s, when it was modified (the cordwain and throne were handed over to the Museum of Warsaw Archdiocese). Humble occasional ornaments were also found outside the cathedral in June 1966. Above the main entrance to the cathedral there was a sign reading: *Te Deum Laudamus* [fig. 6]; in the windows of the Dean's house, the millen-

roku również poza wnętrzem świątyni. Nad głównym wejściem do katedry umieszczony był napis: *Te Deum Laudamus* [il. 6], w oknach domu Dziekanii – znak milenijny Warszawy (litera M z krzyżem) [il. 7], a nad drzwiami tejże budowli – flagi narodowe i kościelne z wizerunkiem Marii i papieża Pawła VI. Dekoracje znajdowały się też na domu parafialnym na Kanonii

7. Okolicznościowy proporczyk ze znakiem Milenium, w zbiorach Instytutu Prymasowskiego Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Częstochowie, fot. Katarzyna Chrudzimska-Uhera

7. Occasional pennant with the Millennium symbol, from the collection of the Cardinal Stefan Wyszyński Primate Institute in Częstochowa, photo Katarzyna Chrudzimska-Uhera

i domu Arcybiskupów przy Miodowej. Na balkonie domu Prymasowskiego oraz seminarium wisiały flagi kościelne z milenijnym znakiem Warszawy³³.

W *Programie Wielkiego Jubileuszu Tysiąclecia Chrztu Polski* zastrzeżono potrzebę trwałego upamiętnienia Milenium dla kolejnych generacji wiernych. Wskazano, że „obok pamiątek o charakterze osobistym (medalik millenijny, [...] emblematy do domów [...]), ważną rolę odegrają pamiątki o charakterze publicznym w formie prac związanych z trwałym przyozdobieniem świątyni, odpowiednim jej wyposażeniem (chrzcielnica, relikwiarz, kielich, monstrancja, szaty liturgiczne) czy wreszcie w formie pamiątkowej tablicy wmurowanej w ściany świątyni”³⁴. Wsparciem i radą dla duchownych przy tego typu inwestycjach miała służyć sekcja plastyczna Komitetu Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej. Pomoc w realizacji form plastycznych zadeklarowało też Biuro Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy, które w specjalnym *Projekcie przedstawiającym różne formy plastyczne uczczenia Milenium* oferowało wsparcie w zakresie

³³ AIPW, inw. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. I, s. 11.

³⁴ AIPW, inw. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, załącznik 6, s. 37. Innym rodzajem upamiętnienia Milenium miały być opracowania historyczne (publikacje) przygotowane przez sekcję historyczną Komitetu.

nium sign of Warsaw was placed (letter M with a cross) [fig. 7], and above its door – national flags and church flags with the image of Mary and Pope Paul VI. The parish house in Kanonia street and the house of archbishops in Miodowa street were also decorated. On the balcony of the Primate house and the seminar, church flags with the millennium sign of Warsaw were hung³³.

The *Programme of the Great Jubilee of the Millennium of the Baptism of Poland* stipulated the need to permanently commemorate the Millennium for the next generations of the faithful. It was said that “apart from personal souvenirs (millennium medallion, [...] home emblems [...]), public mementos, like artistic works permanently decorating the cathedral, its furnishing (baptismal font, reliquary, chalice, monstrance, liturgical vestments) or the commemorative plaque set in the cathedral wall, play an important role”.³⁴ Support and advice for the clergymen in this kind of investment was offered by the artistic section of the Committee for Commemorating the Millennium of Christianity in the Warsaw Archdiocese. Assistance in the execution of artistic forms was given by the Office of the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw, which in the special *Design representing various artistic forms celebrating the Millennium* offered support for the design works and other facilities as well as providing execution services by the cooperative ORNO³⁵. The assortment detailed in the *Design* encompassed jewellery (most likely produced by ORNO): metal medallions – symbols of the Millennium – for children baptised in 1966; millennium wedding rings for newly-weds, brooches – millennium symbols. The *Design* included also small objects in private homes and apartments: stoups, crosses, candlesticks, Madonna figures, locket bells, aspergillum, devotional images. These objects were made of metal, ceramics, wood, fabric, enamel or reproduced on paper. The will and the possibility to execute monumental forms was also declared. These were monumental forms dedicated for church interiors, monasteries and parish houses (the offer included millennium crosses and bells, monumental plaques, baptismal fonts, stained-glass, altars and antependia, candlesticks, chalices, monstrances, missal, church doors, reliquaries). The building of millennium monuments, temples and chapels was even postulated³⁶. The *Design's* offer was dedicated to the

³³ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. I, pp. 11.

³⁴ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, appendix 6, p. 37. Yet another way of commemorating the Millennium, were historical papers (publications) prepared by the historical section of the Committee.

³⁵ The artistic director of the Cooperative – Adam Jabłoński was a member of the Council; AIPW, inv. (757) 1898, *Projekt przedstawiający różne formy plastyczne uczczenia Milenium*, pp. 1–3.

³⁶ Ibidem, pp. 1–2.

8. Karta wstępu do bazyliki archikatedralnej w Warszawie na uroczystości 24 czerwca 1966 roku, w zbiorach Instytutu Prymasowskiego Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Częstochowie, fot. Katarzyna Chrudzimska-Uhera

8. Entrance card to the archcathedral basilica in Warsaw for the celebrations of 24 June 1966, from the collection of the Cardinal Stefan Wyszyński Primate Institute in Częstochowa, photo Katarzyna Chrudzimska-Uhera

residents of Poland and Polish communities abroad. It had a mercantile character; and the choice of the assortment reflected the competences and the technical abilities of the architects, sculptors and artists who were members of, or cooperating with, the Primate Council. It may be assumed that this document was created before 1966, in the period of the Great Novena (there is no date on the manuscript). An example artistic design connected with the millennium celebrations is a drawing of a badge commemorating the visitation of the Jasna Góra painting in the church and parish in Kazimierz on 30 June 1958 [fig. 9]. The design was signed with the name of Zygmunt Kamiński (1888–1969), the head of the Collective Department of Drawing, Painting and Sculpture of the Department of Architecture of the Warsaw University of Technology. He made the badge together with his wife – the sculptor, Zofia Trzcńska-Kamińska (1890–1977). This design was widely used – owing to the modification of the text of the inscription it became the universal sign commemorating the peregrination of the painting in various parishes and churches³⁷.

The Warsaw celebrations of the *Great Jubilee of the Millennium of the Baptism of Poland* were accompanied by the exhibition *Millennium "Gniezno – Warszawa"*, opened on 23 June 1966 in St Cross church. The object of the exhibition was to "show Polish society [...] political, social and cultural activities of the Church under the leadership of the Primate of Poland"³⁸. Cardinal Wyszyński, delivering his speech during the opening

projektowania, a w przypadku niektórych obiektów także ich wykonania przez spółdzielnię ORNO³⁵. Wśród wyszczególnionego w *Projekcie* asortymentu znalazła się biżuteria (zapewne produkowana siłami ORNO): medaliki metalowe – symbole Milenium – dla dzieci ochrzczonych w roku 1966; obrączki milenijne dla nowożeńców; broszki-symbole milenijne. Uwzględniono też drobne obiekty wyposażenia prywatnych domów i mieszkań: kąpielnice, krzyże, świeczniki, statuetki Madonny, dzwonki loretańskie, kropidła, obrazy dewocyjne. Elementy te możliwe były do wykonania w: metalu, ceramice, drewnie, tkaninie, emalii lub w formie reprodukcji na papierze. Deklarowano także chęć i możliwość realizacji form bardziej monumentalnych, przeznaczonych do wnętrz sakralnych, domów zakonnych i parafialnych (w ofercie znalazły się m.in. krzyże i dzwony milenijne, tablice pamiątkowe, chrzcielnice, witraże, ołtarze i antepedia, świeczniki, kielichy, monstrancje, mszały, drzwi kościelne, relikwiarze). Postulowano nawet wznoszenie pomników, świątyń i kaplic milenijnych³⁶. Oferta zawarta w *Projekcie* skierowana została do mieszkańców kraju oraz środowisk polonijnych. Miała merkantylny charakter, a dobór asortymentu odpowiadał kompetencjom i możliwościom technicznym architektów, rzeźbiarzy i plastyków należących do Rady Prymasowskiej lub współpracujących z nią. Jak można przypuszczać, dokument powstał przed rokiem 1966, w okresie Wielkiej Nowenny (maszynopis nie jest opa-

³⁷ Cf. reproduction in: *Kościół Warszawy...* 1982 (fn. 18), p. 82.

³⁸ AIWP, inv. (757) 1192, *Scenariusz Wystawy Millenium "Gniezno – Warszawa"*, pp. 1–4.

³⁵ Przypomnijmy, że kierownik artystyczny Spółdzielni – Adam Jabłoński wchodził w skład Rady; AIPW, inv. (757) 1898, *Projekt przedstawiający różne formy plastyczne uczczenia Millenium*, k. 1–3.

³⁶ Ibidem, k. 1–2.

trzony datą). Przykładem projektu formy plastycznej związanej z obchodami milenijnymi jest rysunek plakiety upamiętniającej nawiedzenie kościoła i parafii w Kazimierzu 30 czerwca 1958 roku przez obraz jasno-górski [il. 9]. Projekt sygnowany jest nazwiskiem Zygmunta Kamińskiego (1888–1969), kierownika Katedry Zespołowej Rysunku, Malarstwa i Rzeźby Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Plakietę wykonał on wraz z żoną – rzeźbiarką Zofią Trzińską-Kamińską (1890–1977). Projekt wykorzystywany był w szerokim zakresie – dzięki modyfikowaniu treści inskrypcji służył jako uniwersalny znak upamiętniający peregrynację obrazu w poszczególnych parafiach i świątyniach³⁷.

Warszawskim obchodom Wielkiego Jubileuszu Tysiąclecia Chrztu Polski towarzyszyła wystawa *Millenium „Gniezno–Warszawa”* otwarta 23 czerwca 1966 roku w kościele św. Krzyża. Jej celem było „pokazanie społeczeństwu polskiemu [...] działalności politycznej, społecznej i kulturalnej Kościoła pod przewodnictwem Prymasów Polski”³⁸. Przemawiając podczas otwarcia ekspozycji, kardynał Wyszyński podkreślił niewspółmierność zachowanego dziedzictwa historyczno-kulturowego Warszawy w stosunku do innych ośrodków polskich, a szczególnie Gniezna i Łowicza, z których pochodziła znaczna część prezentowanych eksponatów³⁹. Zauważył, że stolica „straciła wszystkie wartości kulturalne, stała się [...] miastem niemalże młodym”⁴⁰. Tym samym docenił wagę tych śladów i zabytków stołecznych, które zdołano na wystawie pokazać, podkreślając zasługi Kościoła dla kultury narodowej – „religijnej, twórczej, społecznej i artystycznej”⁴¹. Wyszyński odniósł się następnie do aktualnej sytuacji – przejścia przez państwo dóbr kościelnych, w tym zabytków, które zamiast w świątyniach znajdowały się wówczas

9. Zygmunt Kamiński, Projekt plakiety upamiętniającej nawiedzenie kościoła i parafii w Kazimierzu przez kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej 30 czerwca 1958 roku, fot. w zbiorach Instytutu Prymasowskiego Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Częstochowie

9. Zygmunt Kamiński, the design of the badge commemorating the visitation of the copy of the painting of the Mother of God of Częstochowa on 30 June 1958 in the church and the parish in Kazimierz, photo from the collection of the Cardinal Stefan Wyszyński Primate Institute in Częstochowa

ceremony of the exhibition, underlined the disproportion of the preserved historical and cultural legacy of Warsaw in comparison to other Polish centres, especially Gniezno and Łowicz, from where the majority of the exhibit items were taken³⁹. He noticed that the capital city “had lost all cultural values and become [...] an almost [...] young city”⁴⁰. By this, he appreciated the importance of the traces and monuments of the capital city presented in the exhibition,

³⁷ Por. reprodukcja w: *Kościół Warszawy...* 1982, jak przyp. 18, s. 82.

³⁸ AIWP, inv. (757) 1192, *Scenariusz Wystawy Millenium „Gniezno – Warszawa”*, k. 1–4.

³⁹ Wystawa miała charakter dydaktyczno-problemowy. Składała się w większości z planz z fotografiami. Z kolegiaty łowickiej pochodziły tkaniny (fotografie ornatów, w tym ornatów prymasów Polski), dzieła malarskie (portrety prymasów i prace świadczące o ich mecenacie), druki i pisma; z Gniezna – wykopaliskowe elementy architektury drewnianej, fragmenty detali architektury romańskiej (odlewy lub oryginały), dzieła malarskie (portrety prymasów), rzeźba świadcząca o ich mecenacie, druki, faksymile rękopisów; Warszawa – oprócz architektury bazyliki archikatedralnej i jej wystroju, w który wkomponowana była wystawa, pokazane zostały tkaniny (m.in. z grobowca książąt mazowieckich, strój Parzniewskiego), eksponaty ocalałe z dawnego Muzeum Diecezjalnego, dzieła malarstwa wypożyczone z muzeów warszawskich; zob. ibidem, k. 1.

⁴⁰ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, załącznik 15: *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, Otwarcie Wystawy Millenijnej pt. „Archidiecezja Warszawska w Tysiącleciu Chrztu Polski”*, Warszawa, kościół św. Krzyża 23.VI. Roku Millenijnego 1966 (godz. 16.30), s. 109.

⁴¹ Ibidem.

³⁹ The exhibition had a didactic-problematic character. It comprised mostly of photographs printed on large boards. Materials arrived: from Łowicz collegiate church (photographs of chasubles, including those of Polish primates), as well as paintings (portraits of primates and works witnessing their patronage), printed materials and letters; from Gniezno – excavated wooden architecture, fragments of Roman architecture (casts or original works), paintings (portraits of primates), sculpture representing their patronage, printed materials, facsimiles of manuscripts; from Warsaw – besides the architecture of the archcathedral basilica interiors and furnishings in which the exhibition was embedded, also fabrics were shown (among many from the tomb of the Mazovian princes, the clothing of Parzniewski), exhibit items rescued from the previous Diocese Museum, paintings borrowed from Warsaw museums; see ibidem, p. 1.

⁴⁰ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, appendix 15: *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, Otwarcie Wystawy Millenijnej pt. „Archidiecezja Warszawska w Tysiącleciu Chrztu Polski”*, Warszawa, kościół św. Krzyża 23.VI. Roku Millenijnego 1966 (godz. 16.30), p. 109.

stressing the merits of the Church for national culture – “religious, creative, social and artistic”.⁴¹ Cardinal Wyszyński then made reference to the present situation – and the taking over of church belongings by the state, including monuments located now in museums rather than in churches. He called for them to be returned and argued that “their preservation for the future” requires an “almost religious atmosphere” necessary for the nation to survive; the nation which “with religious reverence approaches the future. The greater the losses the nation bore during the war, the greater the reverence for the monuments left”.⁴²

Finishing his speech, Primate Wyszyński made reference to the modern culture, which he negatively assessed. He stated that “saving modern creative art and national culture shall depend on a return to religious inspirations”.⁴³ These critical words could not have referred to the communities gathered around Wyszyński and the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches, whose activity and successes were directly connected with Church patronage and sacred themes. Wyszyński must have been referring here to the modern art artists developing in the 1960s in the orbit of the state protectorate. In this context, one must recall the – very important in that decade – symposia and outdoor events presenting the success of Polish and foreign avant-garde artists, financed by the communist authorities. These events, in competition with the Church celebrations of the Millennium of the Polish state, were intended to diminish the importance of the millennium events, opposing the tradition symbolised by the Church by means of socialist propaganda of modernisation.

The patronage of the communist authorities attracted artists with opportunities to realise not only their artistic ambitions, but also socio-economic. Cardinal Wyszyński commented:

*one thing is very unpopular in the modern world of artists, namely the understanding of the antinomy between the artistic work and the level of living [...]. The following sentence continuously resounds: we don't have the economic conditions, we cannot create. [...] I would not like to apotheosize poverty, yet I think that the spiritual and mental condition of artists are strongly connected with their economic conditions, sometimes even their material poverty and bitter distress. [...] But the convenient living conditions of our artists make their spirit fall hopelessly into the material, satiation and everything ends, all creativity is gone.*⁴⁴

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, p. 110.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, pp. 110–111.

w zbiorach muzealnych. Upomniął się o ich zwrot, przekonując, że „zachowanie ich dla przyszłości” wymaga „atmosfery niemalże religijnej”, niezbędnej dla przeżycia narodu, „który ze złą religijną podchodzi do swej przeszłości. Im zaś większe straty poniósł w czasie wojen, tym większą część żywi dla zabytków, które pozostały”⁴².

Kończąc swe wystąpienie, prymas Wyszyński nawiązał do sytuacji kultury współczesnej, którą oceniał negatywnie. Jak stwierdził: „uratowanie współczesnej sztuki twórczej i kultury narodowej będzie zależało od powrotu do natchnień religijnych”⁴³. Te krytyczne słowa nie mogły jednak odnosić się do środowiska twórców skupionych wokół Wyszyńskiego i Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy, których aktywność i dorobek wiązały się bezpośrednio z mecenatem kościelnym i tematyką sakralną. Wyszyński najwyraźniej miał na myśli twórców sztuki nowoczesnej rozwijającej się w latach 60. w orbicie protektoratu państwowego. W tym kontekście trzeba zwłaszcza przypomnieć – tak znaczące w tamtej dekadzie – sympozja i plenery prezentujące dorobek polskich i zagranicznych twórców awangardowych, finansowane przez władzę ludową. Imprezy te, wpisane w obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego jako konkurencyjne wobec wydarzeń kościelnych, miały pomniejszyć znaczenie uroczystości milenijnych, przeciwstawiając tradycji, symbolizowanej przez Kościół, socjalistyczną propagandę modernizacji.

Mecenat władzy ludowej przyciągał twórców możliwościami realizacji ambicji nie tylko artystycznych, ale także socjalno-bytowych. Nawiązując do tej kwestii, Wyszyński przekonywał:

*jedna rzecz jest bardzo niepopularna we współczesnym świecie twórców, to zrozumienie antynomii, jaka zachodzi między twórczością a poziomem bytowania [...]. Ciągłe słyszy się zdanie: nie mamy warunków ekonomicznych, nie możemy tworzyć. [...] Nie chcę apoteozować nędzy, ale wydaje mi się, że stany duchowe, psychiczne ludzi tworzących wiążą się ściśle ze stanami ekonomicznymi, niekiedy nawet z ich nędzą materialną i gorzkimi boleściami. [...] Natomiast dosytnie warunki bytowania doprowadzają naszych twórców do tego, że duch ich zapada beznadziejnie w materię, w dosyt i kończy się wszystko, cała twórczość*⁴⁴.

Z perspektywy lat słowa te brzmią gorzko i odslaniają, trudną do zrozumienia, wiarę prymasa w to, że religijne doświadczenie ascezy mogło stać się dla świeckich twórców perspektywą wystarczająco atrakcyjną, by zrekompensować niedostatki materialne.

⁴² Ibidem, s. 110.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, s. 110–111.

Tymczasem brak pewności zaplecza finansowego powodował, że na współpracę z Kościołem z reguły decydowali się artyści i architekci o ustabilizowanej pozycji zawodowej, w większości pedagogzy uczelni artystycznych i politechnicznych. Oferta strony kościelnej była dla nich atrakcyjna poprzez swoją długofalowość – początkowo obejmowała pracę nad odbudową, a następnie wznoszeniem nowych świątyń; gwarantowała stałość zleceń i realizację projektów w przestrzeni publicznej⁴⁵. Trzeba zaznaczyć, że tacy twórcy – dojrzały, o uznanym dorobku – byli też łatwiej akceptowani przez stronę zamawiającą.

Motywacje artystów podejmujących współpracę z Kościołem były wielorakie – obok prywatnych przekonań światopoglądowych i politycznych z pewnością jakąś rolę odgrywały też względy ekonomiczne i zawodowe. Kościół zdołał w tamtym czasie pozyskać twórców o potwierdzonej randze, którzy i dziś zachowują znaczącą pozycję w historii polskiej kultury. Twórczość sakralna jest jednak – z reguły – niżej ceniona bądź zupełnie pomijana w ocenie ich dorobku. Trzeba stwierdzić, że część odpowiedzialności za taki stan rzeczy ponosi mecenas – administracja kościelna, która – może przeceniając znaczenie aspektu ascetyczno-duchowego jako składowej imperatywu twórczego – przyzwoliła na zapomnienie działań i dorobku zasługujących przecież – zgodnie ze słowami Wyszyńskiego – na „zachowanie ich dla przyszłości”. W tym kontekście aktualnie brzmi także dalsza część wypowiedzi prymasa z czerwca 1966 roku, w której przypominał, że „studia nad naszą przeszłością kulturalną, w związku z pracą Kościoła i z natchnieniem religijnym, które Kościół daje sztuce [...], są ciągle otwarte i bardzo pożądane”⁴⁶.

Streszczenie

Ogólnopolskie uroczystości milenijne w bazylice archikatedralnej pw. św. Jana w Warszawie odbyły się w dniach 23–24 czerwca 1966 roku. W celu ich sprawnej organizacji już 15 sierpnia 1965 roku

⁴⁵ „W dniu 18 kwietnia 1969 roku nastąpiło przemianowanie Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów na Radę Prymasowską Budowy Kościołów i z tej okazji książkę Prymas powiedział: »Potrzeba budowy świątyń jest oczywista i ze strony władz Kościoła czyni się wszystko, by tę sprawę ruszyć z miejsca. Potrzeba ta wymaga z naszej strony przede wszystkim szturmu do nieba, bo Bóg jeden może znaleźć sposoby otwarcia drzwi dla tej palącej sprawy, sprawy społecznej – zapewnienia wiernym miejsca na wspólną modlitwę«. Wreszcie w początkach lat siedemdziesiątych jakby przycichła propaganda wojującego ateizmu. [...] Wydane zostały pierwsze zezwolenia na budowę nowych kościołów i od razu ożywiło się ich projektowanie”; Grabowski, jak przyp. 13.

⁴⁶ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966, jak przyp. 2, t. II, załącznik 15: *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, Otwarcie Wystawy Millenijnej pt. „Archidiecezja Warszawska w Tysiącleciu Chrztu Polski”*, Warszawa, kościół św. Krzyża 23.VI. Roku Millenijnego 1966 (godz. 16.30), s. 110.

From the perspective of time, these words sound bitter and reveal the primate's faith, which is hard to understand, that the religious experience of asceticism could become for lay artists quite an attractive prospect, compensating them for their material shortcomings. Unfortunately, lack of financial stability was the reason why only professionally stable artists and architects decided to cooperate with the Church. They were mainly the lecturers at fine arts universities and universities of technology. The Church's offer was attractive to them due to its long-term character – firstly it encompassed the reconstruction works, then the construction of new churches; it guaranteed permanent work and execution of public designs⁴⁵. It must be underlined that such mature and successful artists were also easily accepted by the commissioning party.

The motivation of artists cooperating with the Church was varied – based on their private outlook of the world and politics as well as economic and professional reasons. The Church managed to gather artists of a certain stature who, to the present day, have kept their significant position in the history of Polish culture. Sacred art is usually valued less or entirely omitted in the assessment of their successes. It must be stated that the responsibility for this situation is partially borne by the patronage – the Church administration, which, overstating the importance of the aesthetic and spiritual aspects as a part of the artistic imperative, allowed themselves to forget their works and successes deserving to be, just as Cardinal Wyszyński said, “kept for the future”. In this context, the remaining part of the cardinal's speech from June 1966 is still valid, in which he recalled that “the study of our cultural past, connected with the work of the Church and religious inspiration given by the Church to art [...] is still open and very much needed”⁴⁶.

Abstract

The National Millennium celebrations in the archcathedral basilica of St John the Baptist in

⁴⁵ “On 18 April 1969 the Primate Council for the Reconstruction of Churches changed its name to the Primate Council for the Construction of Churches, and, on this occasion, the Primate said: ‘The need to build churches is obvious. The Church authorities do everything in their power to start this process. We need to rush towards heaven since God is the one who can open the doors for such an urgent matter, a social matter – ensuring the congregation a place for a joint prayer’. Finally, at the beginning of the 1970s, the militant propaganda of atheism faded away. [...] The first permits to commence the construction of churches were issued and the design stage gained momentum”; Grabowski (fn. 13).

⁴⁶ AIPW, inv. 757, *Sacrum Poloniae...* 1966 (fn. 2), vol. II, appendix 15: *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, Otwarcie Wystawy Millenijnej pt. „Archidiecezja Warszawska w Tysiącleciu Chrztu Polski”*, Warszawa, kościół św. Krzyża 23.VI. Roku Millenijnego 1966 (godz. 16.30), p. 110.

Warsaw took place between 23–24 June 1966. In order to facilitate the organisation of the event, on 15 August 1965, the primate of Poland, Cardinal Stefan Wyszyński, announced a decree establishing the Committee for Commemorating the Millennium of Christianity in the Warsaw Archdiocese, whose task was to prepare the programme for millennium celebrations and oversee its execution. To facilitate the work of the Committee, an Executive Commission of 7 people was selected, with Bishop Jerzy Modzelewski as its chairman. The Commission was divided into five sections, including the artistic section, which was responsible for the design and supervision of performance of various artistic forms and exhibitions as part of the celebration of the Millennium of the Baptism of Poland. The artistic section comprised of prelate Jan Penkała (the chair), artists, architects and craftsmen originating from the Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches. The artistic works, in the interiors of the Warsaw cathedral, were kept in a unified and constant form (fairly modern). They were designed for the upcoming Millennium and to commence the process of reconstruction of the interiors of the cathedral, entirely destroyed during World War II. The interiors of the chancel (throne of the archprelate, main altar with The Visitation of the Mother of God) survived in the unchanged, millennium form till the end of the 1980s.

Keywords: Millennium of the Baptism of Poland in Warsaw, 1966, archcathedral basilica of St John the Baptist in Warsaw, “arrest of the Mother of God”, Primate Stefan Wyszyński, Primate Council for the Reconstruction of Warsaw Churches, Committee for Commemorating the Millennium of Christianity in the Warsaw Archdiocese

kardynał Stefan Wyszyński, prymas Polski, ogłosił dekret powołujący Komitet Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej, którego zadaniem było opracowanie programu obchodów milenijnych i czuwanie nad jego realizacją. Dla usprawnienia pracy Komitetu wyłoniono siedmio-osobową Komisję Wykonawczą z przewodniczącym biskupem Jerzym Modzelewskim oraz pięć sekcji, w tym sekcję plastyczną, której zadanie polegało na projektowaniu i nadzorowaniu wykonania form plastycznych oraz ekspozycji stanowiących oprawę obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski. Przewodniczącym sekcji został ks. prałat Jan Penkała, a w jej skład weszli artyści plastycy, architekci i rzemieślnicy wywodzący się ze środowiska Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy. Stworzone przez nich elementy oprawy milenijnych obchodów we wnętrzu katedry warszawskiej miały charakter stałego i dość jednolitego (umiarkowanie nowoczesnego) wyposażenia, projektowanego zarówno w związku ze zbliżającym się Milenium, jak i ze względu na konieczność rekonstrukcji wyposażenia świątyni, doszczętnie zniszczonego w czasie II wojny światowej. Wystrój prezbiterium katedry (tron arcypasterza, ołtarz główny z obrazem Nawiedzenia Matki Boskiej) przetrwał w niezmienionej, milenijnej formie do końca lat 80. XX wieku.

Słowa kluczowe: Milenium Chrztu Polski w Warszawie, 1966, bazylika archikatedralna pw. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, „aresztowanie Matki Boskiej”, prymas Stefan Wyszyński, Rada Prymasowska Odbudowy Kościołów Warszawy, Komitet Uczczenia Tysiąclecia Chrześcijaństwa w Archidiecezji Warszawskiej

dr hab. Katarzyna Chrudzimska-Uhera
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie
Instytut Historii Sztuki
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23, 01–938
Warszawa
tel. +48 22 569 68 22
e-mail: k.uhera@uksw.edu.pl